

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧЕРНЕЧІ ПРОМИСЛИ, ГОСПОДАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ ТА ВИРОБНИЦТВА У ГАЛИЧИНІ

В середньовічні часи чернецтво відіграло важливу роль в культурно-освітньому житті населення українських земель. Саме із діяльністю чернецтва слід пов'язувати появу на Русі нового письма – кирилиці та глаголиці [Єфремов, 1991, с. 69; Брайчевський, 2002, с. 93], зміну суспільного світогляду [Безсторонний, 1893, с. 2–3; Історія, 1994, с. 38–44], виникнення та поширення давньоруських літописних джерел [Абрамович, 1930, с. 235; ПСРЛ, 1843; ПСРЛ, 1848; ПСРЛ, 1851; ПСРЛ, 1853; ПСРЛ, 1856, та ін.], запровадження величного монументального будівництва [Толочко, 1998, с. 4–5], іконопису та багато іншого.

Результати найновіших досліджень свідчать, що місійна праця монахів, будувалася заради творення високих духовних цінностей, в основі яких лежала глибока віра і жертвовність. А особисте духовне життя, як зразок для наслідування та висока моральна чистота і самопожертва упродовж багатьох віків ставали скромним прикладом для багатьох наступних поколінь. Однак, ще й досі чернече життя залишається недослідженою науковою проблемою про самозречення [Шкраб'юк, 2005, с. 15–18], бо саме таким було рішення кожного інока відійти від світського життя (сім'ї, родини, добробуту) і йти служити Богу. Метою чернечого служіння була спокута людського гріхопадіння, котра складалася із щирих молитв, довгих постів, важкої фізичної праці та багато іншого, що вважається основою чернечого життя [Рождо, 1996, с. 7].

Поряд із великою християнською місією, яку виконували ченці у повсякденному житті, поза увагою давньоруських авторів, а також багатьох сучасних дослідників історії чернецтва ще й зараз залишається чимало важливих питань. Адже основну увагу автори намагаються акцентувати на духовній місії чернецтва, а питання створення матеріальної культури залишається другорядним та непоміченим. Важливе значення в середньовіччі, на нашу думку, отримали чернечі промисли, господарські та виробничі заняття.

В добу середньовіччя на українських землях монастирі отримали значне поширення, що може слугувати попередньою уявою про масштаби чернечих занять та виробництв. Так один із перших галицьких дослідників чернечих пам'яток А. Петрушевич ще наприкінці ХІХ ст. в Галичині налічив близько 160 середньовічних монастирів [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 918/101, арк. 2–342].

Згодом на початку ХХ ст. І. Крип'якевич подає відомості про 346 монастирських осель, які відносились до ХІ–ХV ст. [Крип'якевич, 1926, с. 70–105]. Наприкінці ХХ ст. професор С. Мудрий, посилаючись на відомості історика Р. Луканя, твердить про існування на галицьких землях 374 монастирів. Із них у Львівській єпархії автор нараховує 145 чернечих осель, Перемиській – 165, Станіславівській – 64 монастирі [Мудрий, 1999, с. 2].

Однак, нам видається, що наведена чисельність є неповною. Адже чимало невеликих та бідних середньовічних монастирів не користувалися жодними правами, привілеями і, як наголошує С. Мудрий, підпорядковувалися лише місцевим єпархіям [Мудрий, 1999, с. 2–3]. Таким чином, чимало чернечих пам'яток залишалися майже невідомими.

Топонімічні назви багатьох населених пунктів Галичини, що засвідчують існування чернечих осель, можуть стати вагомим чинником у справі пошуку невідомих монастирів. Візьмемо для прикладу галицькі села Монастир, Монастирок, Монастирець, Монастирська та інші, де зараз немає жодного монастиря. Конкретним прикладом може слугувати і село Підмонастир Пустомитівського р-ну Львівської обл., яке вперше у писемних джерелах згадується у ХV ст. У жодному із документів про історичне минуле села з фондів збірок ЦДІА України у Львові відомостей про монастирську оселю в селі не значиться. В той же час

перекази багатьох місцевих мешканців, матеріальні рештки та пам'ятний знак засвідчують існування поблизу села давнього монастиря від якого, ймовірно, сучасне село отримало свою назву.

Іван Огієнко, який є ще відомим як митрополит Іларіон, твердить, що майже в кожному середньовічному населеному пункті українських земель існував монастир [Огієнко, 2002, с. 83–84], а іноді і більше. Зростанню числа монастирів в межах одного, навіть невеликого населеного пункту, перш за все, сприяв обшинний чернечий поділ за статтю на чоловічі та жіночі.

Багато середньовічних монастирів не лише на галицьких, але й на інших українських землях тривалий період існувало без статутів і фактично жили своїм власним обшинним чернечим життям [Огієнко, 2002, с. 83–84], іноді підпорядковуючись світській владі ктитора або єпархіального священника. Наприклад, архівні матеріали свідчать, що в першій половині XVII ст. (1641) Радницький, Ботохівський, Звняцький, Більчецький, Дорогівський, Лесницький та інші монастирі Галичини не мали жодного підпорядкування та не користувалися жодними правами [ЛІННБ НАН України, ф. 77, спр. 918/101, арк. 24].

Можна зауважити, що першу управлінську структуру – Галицьку митрополію, котра намагалася організаційно впорядкувати духовні установи Галичини утворено лише у 1303 р. [Галицька, 2001, с. 142], хоча ненадовго, бо в 1331 р. вона знову припинила своє існування на тривалий період.

Така особливість чернечого існування у часи середньовіччя на землях давньоруської держави була зумовлена тогочасним реальним політичним становищем суспільства, довготривалими війнами та іншими чинниками [Chverenchuk, 2000, s. 16; Яковенко, 2005, с. 47–106], що сприяли формуванню та розвитку келіотського устрою* в багатьох чернечих общинах. Поширення келіотства в житті середньовічного чернецтва підтверджують найдавніші українські писемні джерела [ПСРЛ, 1856, с. 112], праці дослідників та спогади відомих духовних осіб [Огієнко, 2002, с. 89; Чистовичь, 1882, с. 5–8; Мацфевский, 1867, с. 5–6; Пекар, 1992, с. 19–45], а також отримані результати спелеологічних [Карпович, 1930, с. 563–572] та археологічних досліджень пам'яток [Пастернак, 1998, с. 30; Аулих, 1980, с. 133–150].

На нашу думку, келіотство у християнському чернецтві слід розглядати як перехідну форму чернечого існування від буденного мирського життя до статутного чернецтва. Адже воно (тобто келіотство) не знало суворого чернечого Статуту, якого дотримувалися представники відомих чернечих орденів, наприклад, василіани [Правила, 1911, с. 2–64] чи студити. За м'які міжособні відносини келіотську форму монашого існування ще іноді називають родинним чернецтвом [Огієнко, 2002, с. 89].

Келіоти проживали спільно по кілька осіб у невеликих однокамерних приміщеннях – келіях. Уже саме цим порушувалися статутні умови існування чернецтва, бо за діючими чернечими канонами монах не мав права наблизитися один до другого на відстань меншу ліктя. Спати необхідно було у окремому, тісному та закритому приміщенні. Відносини із зовнішнім світом вважалися недопустимими і навіть гріхом вважалося підтримання стосунків із рідними [Монашество, 1896, с. 716].

В плані нашого дослідження слід зазначити, що келіотство в часи середньовіччя стало одним із важливих чинників, який сприяв поширенню у чернечому середовищі багатьох промислів, господарських занять та виробництв. Завдяки такій формі існування келіоти мали власне майно, свою їжу, власну одіж, власне господарство та ремесло. Можна допустити, що саме від ченців-келіотів багато запозичень зробили представники середньовічних чернечих орденів, наприклад, монахи-студити у ставленні до фізичної праці, виробничих та господарських занять [Theodorus, 1907, s. 165].

* Значення терміну “келіотство” І. Огієнко виводить від слова “келія” – чернече житло. У даному випадку – одна із організаційних форм чернечого існування, яка у середньовіччі була поширена на українських землях.

На основі проведених досліджень встановлено, що в добу середньовіччя на українських землях існували різнотипні чернечі общини [ЛІННБ НАН України, ф. 77, спр. 918/101, арк. 208], котрі умовно можна було б поділити на статутні і позастатутні (без статутні). Як було зазначено вище позастатутні монастирі не мали жодних прав. Навіть на початку XVII ст. в Галичині було зафіксовано значне число православних монастирів, котрі вели незалежне існування [ЛІННБ НАН України, ф. 77, спр. 981/116, арк. 13–13 зв., 24–24 зв.].

Монастирські статuti ченці українських монастирів укладали за візантійським зразком. Наприклад, Статут Києво-Печерського монастиря на основі Типікону (Статуту) Студійського монастиря з Царгорода близько 1070 р. уклав чернець Теодосій Печерський [Пекар, 1992, с. 38].

Для статутних монастирів притаманними є характерні ознаки кіновіальних чернечих общин*. Кіновія передбачає відмежоване та одноосібне проживання ченців у келіях. Це значить, що кожен чернець змушений був собі творити індивідуальне житло. Печерні житлові камери кіновітів, вирубані у кам'яній основі є невеликими. Реально вони можуть помістити лише одну особу. Це дає змогу вирахувати загальне число ченців даного монастиря.

Крім цього, у кіновіальних общинах на основі статутних вимог їжу можна було приймати лише у визначений час і тільки у встановленому місці (в трапезній), що вимагало “забудови” при монастирях окремих трапезних приміщень. Їжа не тільки була однаковою для усіх ченців монастиря, але й суворо регламентованою. Тримати посуд та продукти харчування у житлових приміщеннях келій ченцям суворо заборонялося. Тому для побутових потреб використовували комори та інші споруди [Огієнко, 2002, с. 112].

Цікавою історичною пам'яткою є Страдецький печерний монастир у забудові якого простежуються два послідовні періоди його організаційного устрою. Так для вхідної частини монастиря до глибини 40 м характерними ознаками є нерівний коридор, пристінні кам'яні лави, великі житлові камери, які могли одночасно помістити 5–6 осіб. У окремих печерних камерах навіть зафіксовано два вхідні отвори. Як зазначено вище така система устрою чернечої общини відповідає келіотам.

Новий общинний – кіновіальний устрій монастиря відображає інший тип печерної “забудови”, який зроблено після проходження печерної церкви (від 40 до 270 м від входу). Перш за все, це поява невеликих одноосібних житлових камер купольної, тунелеподібної з овальним склепінням та інших форм, галерейний тип печерного коридору, відсутність пристінних лав, а також наявність спеціально призначених великих приміщень. Візьмемо для прикладу велике приміщення “харчевні”, яке ще в міжвоєнний період зафіксував та досліджував Я. Пастернак [Пастернак, 1961, с. 561]. У такому приміщенні одночасно повинна була б поміститися уся чернеча община, що за підрахунком складає близько 12–15 осіб. Отже, дослідження інших печерних камер дають змогу доповнити відомості про пам'ятку [Берест, 2003, с. 130–131]. За нашими підрахунками у Страдецькому печерному монастирі знаходиться дванадцять одноосібних житлових камер, що може бути свідченням про число мешканців.

Не випадково під час археологічних чи спелеологічних досліджень монастирів кіновіального типу у чернечих житлах майже не трапляються предмети столового та господарсько-побутового призначення. Найчастіше у житлових спорудах знаходять керамічні лампадки, металеві застібки та пряжки, натільні хрестики тощо.

Таким чином, характер забудови приміщень дає змогу визначити тип монастиря, а також встановити число його мешканців.

Фіксацію слідів перебудування та розширення печерної камери, що слугувала трапезною у скельному монастирі в Розгірчі [Карпович, 1930, с. 563–572; Сулик, 1995, с. 108–111], вірогідно, слід сприймати, як свідчення у проведенні певних організаційних змін на шляху еволюції чернечої общини від келіотства до кіновії.

Важливою проблемою існування чернецтва середньовічних кіновіальних монастирів залишається питання встановлення періоду чернечої праці. Адже статутне чернече життя є

* Кіновія (від грец. κοινος – загальний і βίος – життя) – одна із організаційних форм чернечого існування на українських землях.

суворо регламентованим. В основі буття інока лежить молитва і лише поза молитвою могла бути праця. Вона була обов'язковою для усіх монахів, включаючи настоятеля. Чернечу працю осіб кінівіальних монастирів скеровували на благо свого монастиря. Цій меті також слугували різні чернечі промисли, ремесла і навіть торгівля. Усе, що заробляв за свою працю чернець кінівіального монастиря, переходило до спільної монастирської казни [Огієнко, 2002, с. 112].

Чернечий Статут [Правила, 1911, с. 18–27] забороняв монахам мати будь-яку спільність зі світом. Більше того, ченцям суворо заборонялося виходити за межі монастиря без дозволу настоятеля та багато іншого [Огієнко, 2002, с. 112–113].

Давньоруські автори у писемних джерелах не проводять різниці між монастирями, хоча вони різнилися між собою системами організаційного устрою, підпорядкуванням, майновою власністю тощо. Здебільшого у літописах щодо означення ченців вживається загальноприйнята у княжі часи термінологія і найчастіше їх називають “чорноризцями” “...и выидоша противу ему множество народа, игумены съ чорноризьци и попове ...” [ПСРЛ, 1845, с. 24].

Можна погодитися з думкою І. Крип'якевича, що появу у літописних джерелах терміну “чорноризець” або “чернець” слід пов'язувати із одежею, яку в давнину ченці шили із простого грубого домотканого полотна або вовни темного кольору [Історія, 1994, с. 40], що, на нашу думку, може бути свідченням існування при давньоруських монастирях занять прядінням та ткацтвом.

З давніх пір ткацтво належало до числа жіночих промислів. Жінки пряли прядиво в нитки, використовуючи при цьому спеціальне приладдя – дерев'яні веретена, куделі та керамічні пряслиця. Під час розкопок залишків Унівського жіночого монастиря було виявлено кілька невеликих керамічних пряслиць [Берест, 2004, с. 18], що свідчить про існування прядіння. Окремі пряслички були зроблені з донець горщиків.

Для занять прядінням та ткацтвом необхідною сировиною є вовна тварин. Знахідки кісток баранів, овець та кіз було зафіксовано під час розкопок залишків монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну [Берест, 2007, с. 23–24], в Підкамені Бродівського р-ну [Берест, 2005, с. 34–37], середньовічних Унівських монастирів на Чернечій горі та в її підніжжі, що дає підстави припустити факт розведення при монастирях поголів'я малої рогатої худоби [Берест, 2002а, с. 28].

Наведений вище перелік представників тваринного стада може бути не лише свідченням про використання тварин для виробничих цілей, адже відомо, що поширені на українських землях кози не дають сировини для прядіння, тому їх можна використовувати для покращення та збільшення продуктового раціону.

Одним із традиційних занять ченців ще з найдавніших часів виникнення чернецтва було збиральництво [Історія, 1990, с. 40]. В Галичині ченці збирали, переважно, цілющі трави, листя рослин, цвіт, плоди, насіння та коріння дерев, лісові ягоди, гриби тощо. Тому у багатьох випадках збиральництво слід розглядати як важливе джерело добування продуктів харчування та лікувальних трав. Як зазначив митрополит Іларіон, окремі “ченці зовсім відкидають вживану людьми їжу і годуюся просто від землі, зриваючи рослини, аби тільки жити” [Огієнко, 2002, с. 96].

Заняттям близьким до збиральництва було бортництво. Воно передбачало пошук та добування меду диких бджіл [Chverenchuk, 2000, s. 8]. Походить це стародавнє заняття від давньоруського терміну “бортъ” – дупло. За свідченням писемних джерел заняття бортництвом займало важливе місце у чернечому житті і не випадково отримало поширення у багатьох чернечих оселях давньоруських земель.

На базі бортництва значного розвитку при монастирях набуло бджільництво. Майже у кожному середньовічному монастирі Галичини існувала пасіка. Так, Крехівський монастир на середину XVII ст. мав 4 пасіки. Кожна з них налічувала по 30 пнів бджолиних сімей. Крім цього, мед у християнській обрядовості набув доволі важливого значення [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 918/101, арк. 254 зв.].

У великій мірі збиральництво сприяло поширенню при монастирських оселях землеробських занять, а саме: хліборобства, садівництва та городництва [Історія, 1990, с. 40].

Замлеробство стало основним джерелом власного забезпечення харчовими продуктами. Посилаючись на Києво-Печерський патерик І. Крип'якевич зазначає, що *“чернець Григорій заклав малий огородець, де сіяв зілля й дерева плодови́ті”*, а монах *“Святоша насадив своїми руками огород”* [Історія, 1990, с. 17].

Вже в XII ст. при багатьох монастирях та теремах давньоруських князів монахи культивували черешневі, яблуневі, вишневі, грушеві, сливові сади [ЛНБ, Гол. 842/п. 59, арк. 1–2]. Великі та плодови́ті сади існували в XVI–XVII ст. в Унівському, Коломийському, Богородчанському, Крехівському монастирях [ЛННБ НАН України, ф. 3, спр. 374, арк. 2]

Завдяки праці та старанням багатьох ченців значного поширення на землях у Галичині набули волоські (грецькі) горіхи, виноградники, кущові рослини – смородина, малина, агрус тощо [Дубенский, 1887, с. 43–56].

Із переліку землеробських посівних культур, які були відомими в княжі часи виділяється конопля та льон [Історія, 1990, с. 17]. Зазначені рослини вирощували із-за їхніх високих технічних характеристик, котрі були необхідними для добування рослинного волокна. Добуте волокно використовували для прядіння, а згодом з ниток при допомозі ткацького верстата ткали полотно.

На нашу думку, із числа злакових культур ченці на галицьких землях сіяли пшеницю, жито, ячмінь та просо. Хліб мав особливе значення та місце у житті ченця. У чернечих Статутах навіть визначається дні у які можна було вживати житній, пшеничний чи інший хліб [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 918/101, арк. 254 зв.]. Так, у польовому сезоні 2000 р. під час археологічного дослідження заглибленої чернечої житлової споруди XI–XII ст. Унівського монастиря на Чернечій горі у шарі золи та вугликів череня печі та у припічній вигрібній ямі було виявлено перепалені тоненькі, округлі, продовгуваті та короткі зернини, які за характерними ознаками нагадували житнє, пшеничне та просяне насіння [Берест, 2000, с. 12]. В іншій заглибленій чернечій житловій споруді Унівського монастиря, яку також датовано княжою добою, під час археологічних робіт в 2003 р. знайдено не тільки перепалені житні насінини, але й кам'яну зернотерку, яка слугувала мешканцям для грубого розмолу зерна [Берест, 2003, с. 9–10].

Описуючи буденне життя та побут ченців, І. Крип'якевич зазначає, що монахи самі мололи збіжжя, пекли хліб, готували різні страви [Історія, 1990, с. 40]. Повсякденна їжа монахів, особливо в часи посту, була надзвичайно простою – хліб і вода. Києво-Печерський патерик наприкінці XI ст. зазначає, що чернець Даміан упродовж усього свого чернечого життя вживав лише хліб та воду, інші ченці вживали варене зілля, а ще інші – сире [Абрамович, 1930, с. 27–29].

Незначне доповнення до раціону складали хіба що зелень та боби – так зване *“вариво съ зельем”* і *“сочиво”*. Іноді до того чи іншого свята готували пісну або заправлену юшку. Майже традиційною приправою до чернечого харчу була сіль та олія [Монашество, 1896, с. 716].

На базі розвитку збиральництва формувалася та розвивалася тогочасна медицина. Серед збиральників виділялися особи, які займалися збором лікувальних трав. В Києво-Печерському патерику у другій половині XI ст. згадано монахів-лічеців Дем'яна і Агапіда, яких І. Крип'якевич називає першими українськими лікарями. Для лікування хворих ченці застосовували різні трав'яні відвари та настойки – *“як хворий чоловік скаже лікареві про свій біль, лікар прикладає йому зілля, відповідно до слабості, – і поздоровіє”* [Історія, 1990, с. 52].

В пізньому середньовіччі при деяких монастирях навіть існували громадські лікарні. Наприклад, в 1591 р. львівське Успенське братство надало грошову допомогу монастирю преподобного Онуфрія, що знаходився на Жовківському передмісті Львова, на відкриття монастирської лічниці [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 793/п.74, арк. 10 зв.].

З писемних джерел відомо про розведення риби в ставах, саджавках та язах Унівського монастиря [Акта, 1889, s. 159–160].

Ще в далекі княжі часи під впливом різних чинників серед монастирів появилася майнова диференціація. Паралельно існували бідні та багаті монастирі [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 981/116, арк. 12–12 зв.], що, ймовірно, знаходило характерний відбиток на статусі

чернецтва. Так на початок XVII ст. не менше, ніж двадцять монастирів Галичини не мали ніякого майна та жодних коштів. Найбіднішими чернечими оселями були: Башівський*, Березівський, Ботохівський, Рогатинський, Радницький, Кривецький, Косівський, Котомийський, Лукіанський, Лаковецький та інші монастирі [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 981/116, арк. 12–12 зв.].

Як свідчать результати археологічних розкопок, переважна більшість монастирських осель Галичини була невеликою за площею забудови та нечисельною. За результатами розкопок середня площа однієї однокамерної житлової споруди Унівського монастиря в XI–XII ст. складала всього 9–10 м². В одному такому приміщенні проживало не менше трьох осіб [Берест, 2000, с. 12].

З архівних документів відомо, що в першій половині XVII ст. в Деревацькому монастирі було всього 2 ченці, Завалівському – 4; Збаразькому – 4; Теребовлянському – 5; Струсівському – 3; Вічинському – 5; Гошівському – 6; Пліснеському (Підгірці) – 6; Ясеницькому – 2; Унівському – 11, Волицькому – 2, Соколецькому – 4, Угорницькому – 3; Пітрицькому – 2, Пацківському – 2 і т.д. [ЛНБ, АСП.981/116, арк.12–12 зв.].

Вірогідно, що збиральництво не давало умов для економічного зростання монастирів. Це підтверджується, перш за все, невеликою кількістю матеріальних знахідок, виявлених в чернечих житлах, трапезних, ремісничих та господарських приміщеннях. Досить часто убогі монастирські общини знаходилися на межі соціального виживання. Здебільшого це були монастирі засновані ченцями. Вони не користувалися грошовою та матеріальною підтримкою багатих світських чи духовних осіб і нерідко знаходилися далеко за межами мирських поселень у глибоких лісових нетрях, в горах тощо.

У значно кращому становищі опинялися чернечі “обителі”, якими опікувалися ктитори. Найчастіше ктиторські монастирі містилися на городищах або поблизу них, біля відкритих населених пунктів. Вже у княжу добу опікувані ктиторами чернечі оселі зросли чисельно та ставали великими землевласниками, що дозволяло їм у великих масштабах виконувати землеробські та господарські роботи і навіть закладати прибуткові виробництва. Вірогідно, що в цьому, у першу чергу, були зацікавлені світські опікуни монастирів.

На підставі свідчень давньоруських писемних джерел можна твердити, що монастирські землеволодіння на Русі виникають уже на початку XI ст. із появою ктиторських монастирів, а в середині XII ст. економічне зростання окремих чернечих осель набуває значного розмаху. Так, в Іпатіївському літописі під 1159 роком зазначено, що дружина кийвського князя Гліба Всеславича подарувала Києво-Печерському монастирю “5 сѣль и съ чѣлядью” [ПСРЛ, 1843, с. 82].

У 1401 р. польський король Владислав Ягайло своєю грамотою підтвердив надані Унівському чоловічому монастирю маєтки та володіння, що охоплювали навколишні села Унів, Млинівці та Якторів. В той час опікуном монастиря був Федушко із княжої родини Любартовичів [Мицько, 1998, с. 13,81; Вечерський, 2008, с. 350].

Приблизно в тому часі у власності Лаврівського монастиря, що знаходиться біля Старого Самбора опинилися села Лаврів, Нанчілка та Висоцьке Вижне. В XVII ст. монастир мав величезні кошти, що складали близько 60 000 злотих [Голубець, 1935, с. 31].

Досить часто ктитори поблизу старих печерних монастирів закладали нові монастирські оселі, забудовані за відповідними архітектурними планами, стилями і т. д. Так, Франциск Потоцький в Струсові, що біля Теребовлі в другій половині XVIII ст. заклав Святомиколаївський монастир [Вуйцик, 1999, с. 20]. В той час поблизу зазначеного села на березі річки Серет існував невеликий скельний монастир з печерною церквою св. Миколая, житловими келіями та іншими приміщеннями. В середині XVII ст. у ньому проживало всього 3 ченці [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 981/116, арк. 12]. Ф. Потоцький спеціальним

* Назви монастирів подано за стародавніми назвами населених пунктів, якими їх відзначено у архівних документах. Наприклад, село Башева у XVII ст. було перейменовано на Нагуєвичі (відоме село у якому народився І. Франко).

фундаційним актом визначив місце на забудову церкви, монастиря на 12 законників (ченців), філярку та інші будівель, що разом складало 60 000 зл. [Вуйцик, 1999, с. 20].

Відомими ктиторами галицьких монастирів були родини Дідушицьких, Любомирських, Лагодовських, Потоцьких, Сінкевичів та ін. [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 981/116, арк. 13].

Монахи багатьох монастирських осель Галичини не тільки займалися збиральництвом, бортництвом, землеробством, садівництвом, тваринництвом, але й різними ремеслами. Найбільшої уваги заслуговує деревообробне ремесло, яке сприяло появі цілої низки ремісничо-виробничих напрямів – столярів, теслярів, бондарів, різьбярів, мостиків (будівельники мостів), городників [Історія, 1990, с. 18] та ін. Навіть суворий василіанський Статут дозволяв ченцям у визначений час займатися виготовленням дерев'яних ложок, вервиць, ручних хрестів та натільних хрестиків [ЛННБ НАН України, ф. 77, спр. 918/101, арк. 272].

Деревина слугувала для виготовлення різних господарських знарядь, а також інструментарію та верстатів. З деревини виготовляли багато культових виробів (іконостаси, корсти тощо). Найбільшого поширення у середньовіччі набуло виготовлення побутових виробів з дерева (столи, ліжка, лави, драбини, стільці, відра, бочки, ковші, лопати, ложки, вилки, ступи, праники, ночви, скрині та ін.). Розвитку та значному поширенню деревообробного ремесла в Галичині сприяли місцеві лісові масиви.

Іван Огієнко твердить, що ченці самі будували для себе житла [Огієнко, 2002, с. 143–160]. Найчастіше їх споруджували із деревини. Цю традицію також зауважив І. Крип'якевич [Історія, 1990, с. 40]. Найдавнішими серед них є заглиблені земляні споруди квадратно-прямокутної форми, які за супровідними речовими матеріалами датуються XI ст. [Берест, 2000, с. 12].

Цікаво, що подібні заглиблені житла того ж часу відомий львівський археолог І. Свешніков виявив ще в середині 50-х років минулого століття на пригороді княжого Звенигорода [Свешніков, 1955, с. 3–16]. За ознаками інвентарю звенигородські будівлі не належали ченцям, хоча типологічно дуже схожі із чернечими житловими спорудами. Це дає підстави твердити про існування певних спільних регіональних будівельних традицій у мирському та чернечому житлобудуванні [Готун, 2003, с. 156–181].

Особливе місце в плані вивчення особливостей чернечого житла займає княжий Галич. На основі зібраних архівних джерел М. Ваврик свідчить, що в княжі часи у Галичі та його недалекій окрузі знаходилося 12 монастирів [Ваврик, 1958, с. 16]. Ще й досі чимало урочищ Крилоса (княжого Галича) носять назви, які походять від колишніх назв монастирських осель – св. Іллі (ур. Ільїнське), св. Юрія (ур. Юрївське), св. Степана (ур. Штепанівське) і т. д. Чернечі житла мають чимало відмінностей від мирських житлових споруд. Зокрема, у окремих чернечих житлах відсутня піч. Звичайно, таке твердження порушує давно побутуючі у історичній науці канони, що визначальною ознакою житла є наявність у ньому домашнього вогнища. Візьмемо для прикладу тогочасні житлові камери печерних монастирів, наприклад, Страдча, де у келіях взагалі не простежуються ознаки існування печей чи вогнищ. Зрештою, як свідчать Звіти В. Ауліха, житлові споруди без печей відкрито і в Галичі. Проте на долівці жител виявлено велике скупчення каменів (рис. 1) [Ауліх, 1981, с. 56]. Такі житла є добре відомими із розкопок Унівського, Підгородищенського, Підкамінського та інших середньовічних монастирів Галичини. Призначення каміння у чернечих житлах розкриває митрополит Іларіон, який свідчить, що багато монахів *“спало на гострому камінні, яке прикривали мішковиною”* [Огієнко, 2002, с. 97].

З часом чернече житлобудівництво в Галичині удосконалювалося за рахунок запровадження нових типів напівземляних та наземних жител, які склалися із декількох житлових камер, відзначалися покращеним внутрішнім устроєм, значно досконалішою системою опалення та багатьма іншими якісними показниками, що мали важливе значення не тільки в справі еволюції житлобудування, але й і були відображенням нового організаційного устрою [Берест, 2009, с. 154–161].

Виявлено писемні матеріали про середньовічне чернече соляне виробництво у Галичині. Його історія сягає княжих часів, коли наприкінці XIII ст. ченці Старосільського монастиря вирішили викопати криницю, але замість води з криниці добули соляну *“ропу”* [Інкін, 2004,

с. 54]. Невелике соляне виробництво було налагоджено при багатьох монастирях Прикарпаття (Ясеницькому, Лаврівському, Спаському, Башівському та ін.). На чернях виробляли дрібну та грудкову сіль.

Однак, окремих відомостей про обсяги виробництва солі ченцями виявити не вдалося. Є загальні статистичні матеріали про виробництво солі жупами. Так, наприклад, старосільська жупа, що налічувала сім панв в 1559 р. виробила 348 бочок солі, котрі скеровували на збут. Вірогідно, що ченці виробляли невелику кількість соляної продукції, яка йшла для забезпечення власних потреб.

Рятивні археологічні роботи на чернечих пам'ятках Галичини дали змогу відкрити кілька монастирських виробництв. Так, у польовому сезоні 2003 р на місці будівництва монастирського ставу, що поблизу Унівської Святоуспенської Лаври на глибині приблизно 0,6–0,8 м від рівня сучасної поверхні, було виявлено значне скупчення глиняної обмазки та товстостінних керамічних фрагментів, що нагадувало розвал споруди. Він охоплював площу діаметром приблизно 1,7 м (рис. 2). Долівка об'єкта знаходилася на материковій основі. На долівці серед керамічних решток знайдено “розлиті” пласти металу (криці), металеві шлаки, куски деревного вугілля, фрагменти керамічних горщиків, злитки металу з відбитками стінок посудин та інше [Берест, 2005, с. 9–10]. На нашу думку, знайдена споруда представляла розвал залізоплавильного горна. Горн було споруджено з розчину жовтої залістистої глини із домішкою органіки та грубозернистого піску.

Він мав округлу форму. Його внутрішній діаметр становив приблизно 0,6 м, а зовнішній – майже 1,4 м (рис. 2).

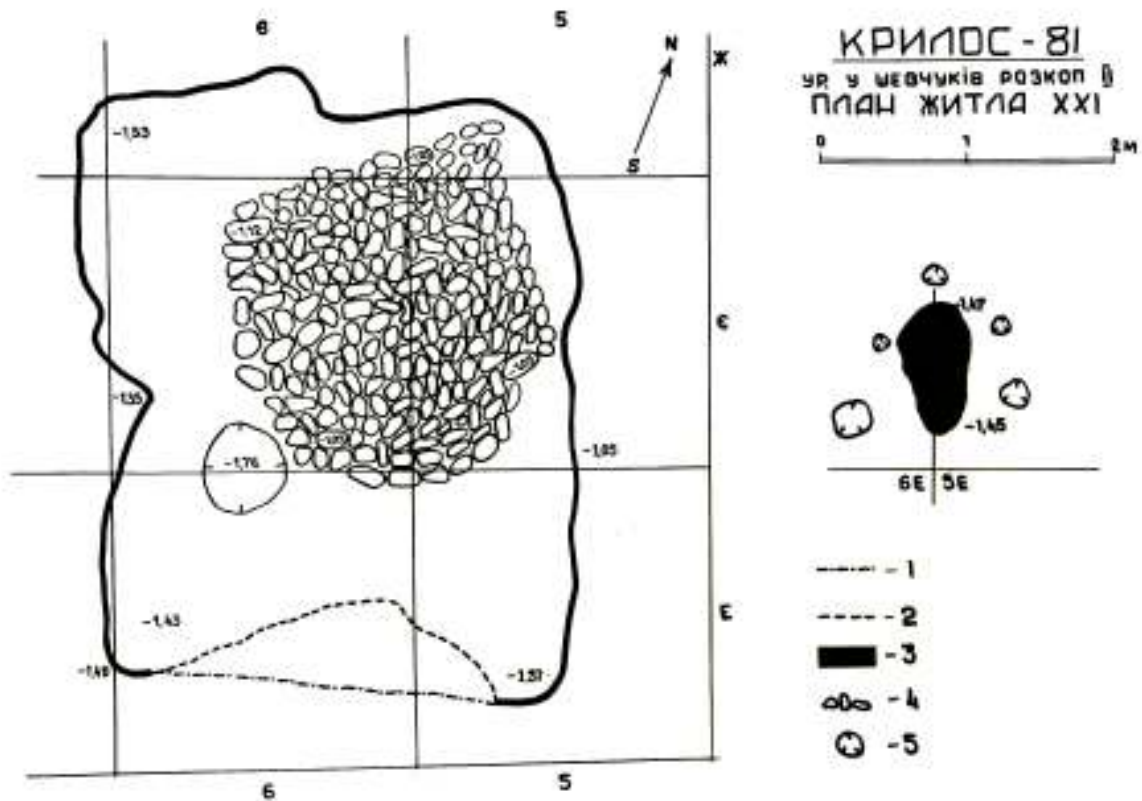

Рис. 1. Крилос. 1981. План житлової споруди з скупченням каміння на долівці (за: Ауліх 1981, с. 56)
 Fig. 1. Krylos. 1981. Plan of dwelling structure with concentration of stones on the bottom (by: Ауліх 1981, с. 56)

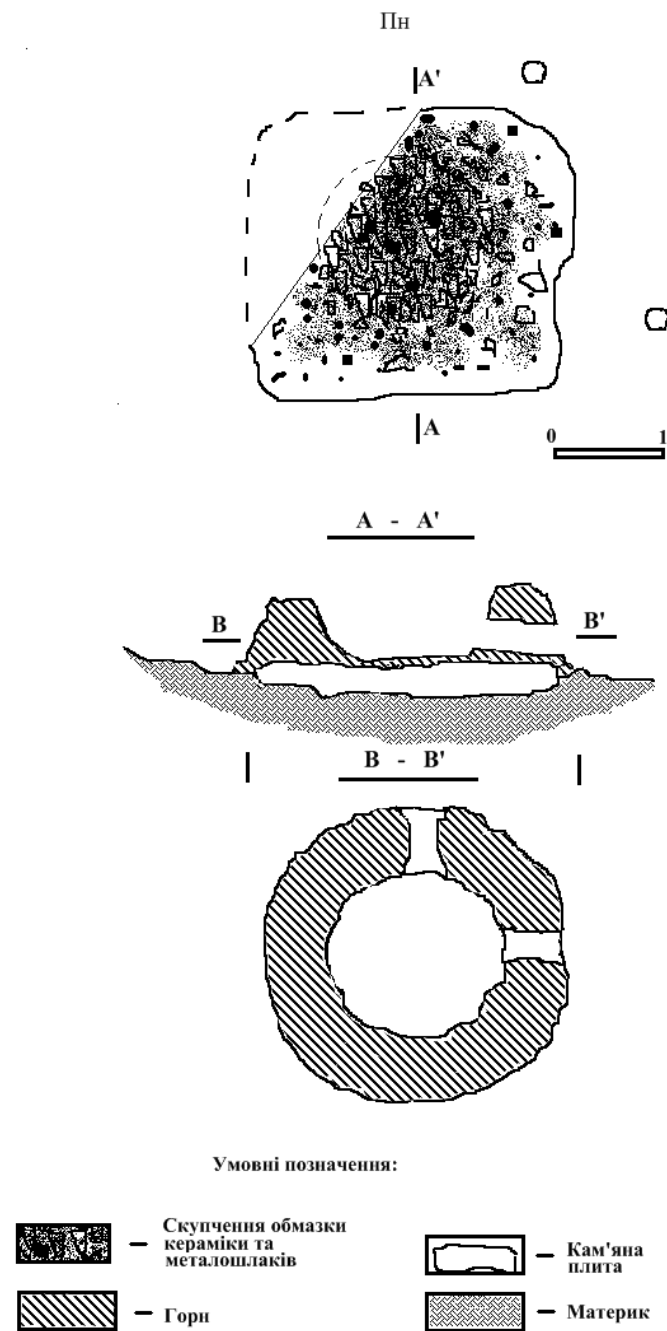

Рис. 2. План та переріз залізоплавильного горна. Унів. 2005

Fig. 2. Plan and section of iron-smelting furnace. Univ. 2005

візуально за рахунок появи на поверхні болота іржаво-рудих плям. Найчастіше болотна руда залягає неглибоко (0,2–0,6 м), тонкими, нерівними шарами, або купинами товщиною 5–7 см. Залягання сировини є неглибоким, а отже, і було легкодоступним у добуванні.

Для плавлення болотної руди використовували деревне вугілля. Підвищення температури, необхідної для виплавлення металу (бл. 700 °С), досягали збагачуючи паливну камеру киснем, який, на нашу думку, могли нагнітати при допомозі шкіряних мішків (рис. 3).

Із-за низького вмісту заліза у болотній руді процес залізоробного виробництва був низькорентабельним та малоефективним. Ймовірно, що залізоробне виробництво працювало лише для забезпечення власних потреб, можливо, і недалекої округи.

Основу горна заклали на двох плоских вапнякових каменях. В основі зафіксовано два перпендикулярно направлені між собою отвори округлої форми. Один з них – із південної сторони горна. Він проходив майже по нульовому рівню долівки споруди і в середньому мав діаметр 0,20–0,25 м. Інший отвір зроблено із західної сторони. Від нього вдалося простежити лише нижню частину.

У заповненні виявлено перемішані з золою та чорним ґрунтом керамічні фрагменти від конструктивних елементів горна, “розлитий” метал, куски шлаків та деревного вугілля, уламки кількох невеликих посудин, дрібні кусочки випаленої глиняної обматки тощо. На дні одного із горщиків знаходилася недоплавлена болотна руда характерного іржаво-рудого кольору. Посудина не мала вінець, що ускладнює її датування. Горщик було виготовлено при допомозі гончарного круга. Він мав характерний для виробів пізнього середньовіччя сірий колір, тонкі вигладжені стінки та рівне дно. Його повний об’єм мав приблизно 1100–1200 мл. За порівняльно-типологічними ознаками горщик можна віднести до XIV ст., що дає підстави твердити про час припинення функціонування залізоплавильної споруди.

Для виробництва заліза ченці використовували місцеву болотну руду. Її добували поблизу монастиря у заболоченій луговій та прирічковій долині. Болотна руда належить до групи природних мінералів. Вона характеризується доволі низьким вмістом металу, що коливається в межах 12–18 %.

Місце покладу болотної руди порівняно легко можна виявити

Археологічні дослідження засвідчили, що залізоплавильну споруду кілька разів перебудовували. По периметру споруди на відстані 1,8–1,9 м від середньої частини горна у материковій основі було виявлено кілька округлих ям, які в діаметрі мали приблизно 0,25–0,35 м та були заглибленими на 0,20–0,30 м від рівня поверхні материка. Вірогідно, що це ями від стовпів споруди легкої конструкції, яка захищала залізоплавильний горн від руйнування, унаслідок опадів дощу, снігу чи іншої негоди.

Не менш важливого значення в діяльності Унівського монастиря отримало мукомельне виробництво. Уже перед 1431 р. на горішньому та долішньому ставах у Млинівцях працювало два млини, які приносили монастирю значні прибутки [Мицько, 1998, с. 83].

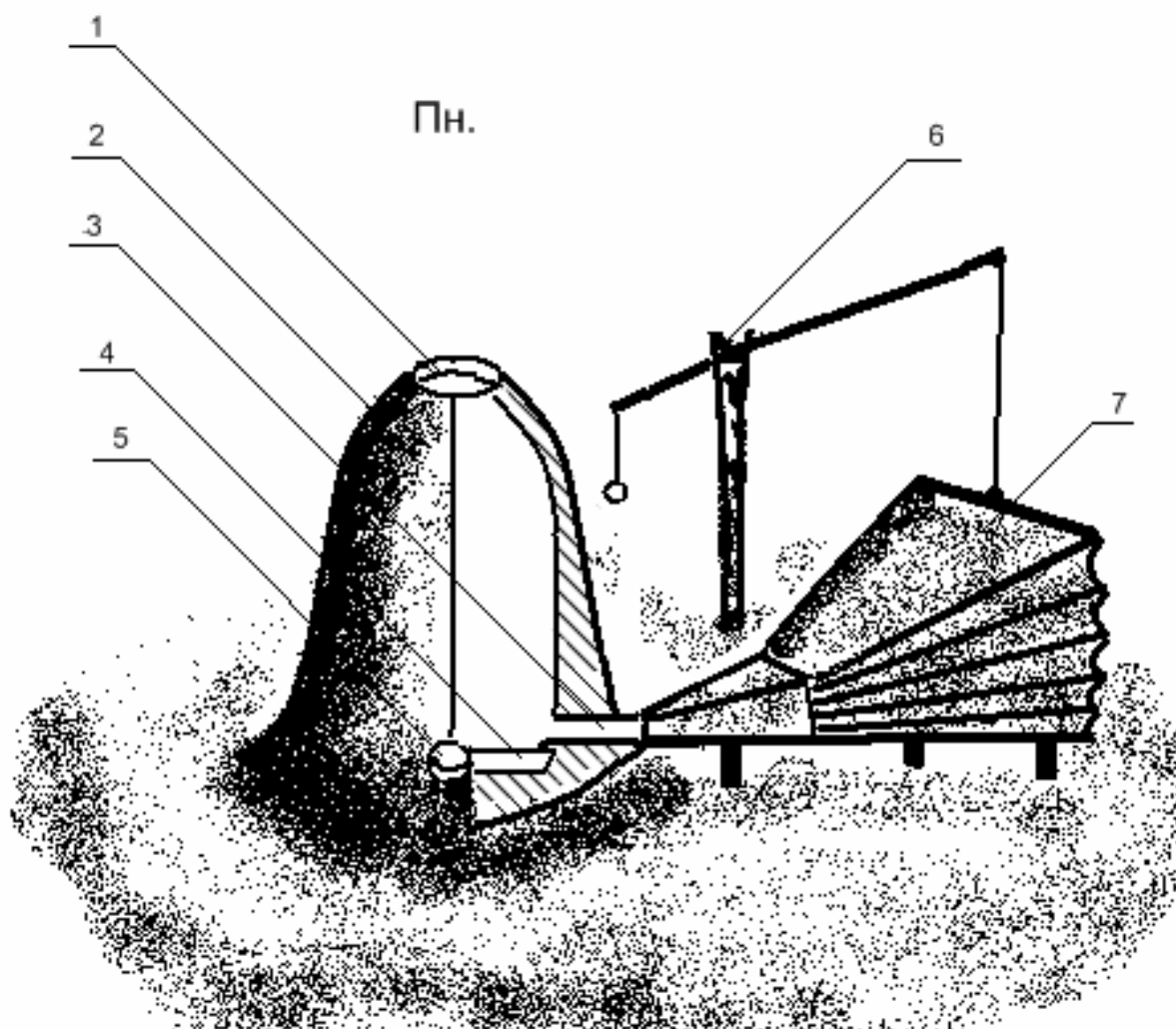

Рис. 3. Унів. Залізоплавильний горн. Реконструкція Р. Береста за результатами археологічних розкопок. 1 – отвір для виходу гарячих газів; 2 – основа горна; 3 – нагнітальний канал; 4 – кам'яна основа; 5 – вентиляційний отвір; 6, 7 – пристосування для нагнітання повітря

Fig. 3. Univ. Iron-smelting furnace. Reconstruction made by R. Berest on the base of result of archaeological excavations. 1 – hole for the output of hot gases; 2 – basis of furnace; 3 – forcing channel; 4 – stone basis; 5 – vent; 6, 7 – construction for air-blasting

Під час проведення пошукових робіт в підніжжі Чернечої гори, на березі невеликого потоку було виявлено нижній камінь млина та пошкоджений фрагмент верхнього каменя. Ймовірно, що камені належали до однієї робочої пари, оскільки мали майже однакові розміри – округлу, циліндричну форму та висоту 0,7 м, а також діаметр майже 0,8 м.

Архівні матеріали свідчать про існування в Уневі монастирського суконного виробництва [Мицько, 1998, с. 83]. Унівський монастир був відомим центром книгодрукування в Україні [Огієнко, 1926, с. 9].

На основі археологічних робіт відкрито та досліджено гутне виробництво Унівського монастиря, яке відноситься до XVI–XVII ст. Унівська гута знаходилася у лісовому масиві, поблизу покладів високоякісного кварцового піску, що слугував основною сировиною для виробництва скла. Гутище було розташоване в підшві гористого масиву на рівній площадці. Воно складалася із трьох плавильних печей у яких виготовляли понад десять типів скла (прозоре, молочне, печінкове, жовте, синє, зелене і т.д.) та більше ніж двадцять видів скляних виробів (віконні оболоні, штофи, плесканки, пастгласи, каламарі, олійниці, фужери та ін.).

Хіміко-спектральні аналізи вогнетривів, скломаси, емалей та виробів з Унівської гути чи не вперше в історії вітчизняного склярства дали змогу детально обстежити стародавній процес гутного виробництва прозорого та різноколірного скла, вивчити інструментарій, технічні умови, основні принципи виробництва [Лосик, 2002, с. 362–378; Мартинюк, 2002, с. 344–361], встановити географію поширення скляних виробів, реконструювати плавильні печі [Берест, 2007а, с. 548–556] та ін.

Ймовірно, що саме різні виробництва та промисли ченців сприяли появі біля південної оборонної стіни чоловічого монастиря в Уневі великої торгової площі із лавками та склепами, збудованими з дерева. Доступ до неї перекривали аж чотири рогатки. Найтриваліший ярмарок, що проходив цілий тиждень (від 25 до 31 серпня), приурочували найбільшому монастирському святу – Успенню пр. св. Богородиці [Буцманюк, 1904, с. 105].

Загалом, середньовічне чернецтво на галицьких землях пройшло довготривалий та складний шлях у процесі розвитку матеріального виробництва. Під впливом різних чинників у монастирях творилися чернечі промисли, формувалися і розвивалися господарські заняття та виробництва, що мали важливе значення для економічного розвитку тогочасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамович Д.

1930 Києво-Печерський Патерик // Пам'ятки мови і письменства Давньої Русі. – К. – Т. 4. – 435 с.

Ауліх В.В.

1980 Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – К. – С. 133–150.

Ауліх В.В.

1981 Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції за 1981 рік // Архів Інституту археології НАН України. 1981/134. – К. – 79 с. (рукопис).

Багрій Р. С.

1995 Особливості соціально-економічного та культурного розвитку давньоруського Львова // МДАПВ. – Львів. – Вип. 6. – С. 250–258.

Безсторонний И.

1893 Объективный взгляд на отношения обрядови въ Восточной Галичинь. – Львовь. – 32 с.

Берест Р. Я.

2000 Звіт про результати рятівних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Архів Інституту археології НАН України. 2000/48. – К. – 49 с. (рукопис).

2001 Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. // АДЛУ. – Львів. – Вип. 5. – С. 267–290.

2002 Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2002 року // Архів Інституту археології НАН України. 2002/199. – Київ. – 48 с. (рукопис).

2003 Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у польовому сезоні 2003 року // Архів Інституту археології НАН України. 2003/200. – Київ. – 68 с. (рукопис).

2003а Давні монастирі Прикарпаття // АДЛУ. – Львів. – Вип. 6. – С. 129–138.

2004 Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у 2004 році // Архів Інституту археології НАН України. 2004/188. – Київ. – 78 с. (рукопис).

- 2005 Звіт. Археологічне дослідження середньовічного Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р. // Архів Інституту археології НАН України. 2005/185. – Київ. – 89 с. (рукопис).
- 2007 Звіт. Результати розвідкових археологічних досліджень монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у польовому сезоні 2007 р. // Архів Інституту археології НАН України. 2007/173. – Київ. – 86 с. (рукопис).
- 2007а Середньовічне гутне виробництво з лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Львів. – Т. ССLIII. – С. 548–556.
- 2009 Житлові умови середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 154–161.
- Брайчевский М. Ю.*
- 2002 Походження слов'янської писемності. – К. – 196 с.
- Буцманюк І.*
- 1904 Унів і єго монастирі. – Жовква.
- Ваврик М.*
- 1958 По Василянських Монастирях. – Торонто. – 238 с.
- Вечерський В.*
- 2008 Українські монастирі. – К. – 426 с.
- Вуйцик В.*
- 1999 Святомиколаївський монастир у Струсові // Галицька брама. – № 1–2 (49–50). – 32 с.
- Галицька митрополія*
- 2001 Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К. – 1136 с.
- Голубець М.*
- 1935 Лаврів (Історично-археологічна студія) // Записки ЧСВВ. – Львів. – Т. VI. – Вип. 1–2. – С. 31–32.
- Готун І. А.*
- 2003 Типи будівель // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. – С. 156–181.
- Дубенский М.*
- 1887 Монахи – первые садоводы на Руси // Московские ведомости. – № 359. – С. 43–56.
- Єфремов С.*
- 1991 Історія українського письменства. – Нью-Йорк. – Т. 1. – 445 с.
- Звіт про наукову роботу*
- 2000 Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського району Львівської області // Архів НДЛ-81 історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів. – 48 с. (рукопис).
- Звіт про підсумки роботи по науково-дослідній темі*
- 2005 Історико-археологічне дослідження Унівського монастиря за 2005 рік // Архів НДЛ-81 історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів. – 83 с. (рукопис).
- Історія української культури*
- 1990 За заг. ред. Івана Крип'якевича. – Нью-Йорк. – 719 с.
- Карпович В.*
- 1930 Скальний монастир в Розгірчі. (Із пляном та 5 ілюстраціями) // Записки ЧСВВ. – Львів. – С. 563–572.
- Крип'якевич І.*
- 1926 Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталюгу // Записки ЧСВВ. – Жовква. – С. 70–105.
- ЛННБ НАН України*
- Ф. 3 (Бібліотека монастиря василіан). – Спр. 122 (Знаходникъ или Інвентарь монастыря Креховского). – Арк.32.

- Ф. 3. (Бібліотека монастиря василіан). – Спр. 374 (Annales Monasterii Sti Onuphrii Basilii Magni Leopolii) – 13 арк.
- Ф. 36 (Я. Головацький). – Спр. 842/п.59 (Монахи – первые садоводы на Руси). – Арк. 1–2.
- Ф. 77 (А. Петрушевич). – Спр. 918/101(Виписки з різних джерел і інші матеріали, зібрані Петрушевичем до історії монастирів). – 342 арк.
- Ф. 77 (А. Петрушевич). – Спр. 981/116 (Акти і документи Унівського, Онуфріївського та інших монастирів (1641–1780 рр.)). – 24 арк.
- Ф. 77 (А. Петрушевич). – Спр. 793/п.74 (Краткая историческая розпись русским церквам и монастырям, так уничтоженным, как до сих пор существующим ...). – 15 арк.
- Лосик М.*
2002 Фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла Унівської Святоуспенської лаври // АДЛУ. – Львів. – Вип. 5. – С. 362–378.
- Мартинюк С.*
2002 Скляна гута кінця XVI–XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври // АДЛУ. – Львів. – Вип. 5. – С. 344–361.
- Мицько І.*
1998 Святоуспенська Лавра в Уневі. – Львів. – 319 с.
- Мацѣвській М.*
1867 Монастыри въ архиепархіи митрополитчѣй Львовскѣй // Шематизмъ провинці св. спасителя чина св. Василя Великого въ Галиціи, уложеный по капитуль отбувшѣйся въ монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынешнее время. – Львов. – С. 5–79.
- Монашество...*
1896 Энциклопедический словарь. Т. XIX. / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – С. Петербургъ. – 960 с.
- Мудрий С.*
1999 По василіанських монастирях Галичини // Галицька брама. – № 1–2 (49–50). – С. 2.
- Огієнко І.*
1926 Початки друкарства в Уневі // Ювілейний збірник НТШ у Львові в 50-ліття основання. – Львів. – С. 9–27.
2002 (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – Київ. – 394 с.
- Пастернак Я.*
1961 Археологія України. – Торонто. – 768 с.
1998 Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ. – 347 с.
- Пекар А.*
1992 Чернече життя Київської Русі в до монгольській добі // Нарис історії Василянського чину Святого Йосафата. – Рим. – 467 с.
- ПСРЛ*
1843 Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Ипатьевская лѣтопись. – Санктпетербургъ. – Т. II. – 375 с.
1848 Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Новгородскія и Псковскія лѣтописи. – Санктпетербургъ. – Т. IV–V. – 361 с.
1851 Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Псковскія и Софійскія лѣтописи. – Санктпетербургъ, 1851. – Санктпетербургъ. – Т. V. – 275 с.
1853 Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Софійская лѣтопись. – Санктпетербургъ. – Т. VI. – 386 с.
1856 Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Лѣтопись по Воскресенскому списку. – Т. VII. – 345 с.
- Правила для монахів святого отця нашого Василя Великого*
1911 Пер. схимомонах ЧСВВ Митрополит Андрей. – Жовква. – 64 с.
- Рожко В.*
1996 Православні монастирі Полісся. – Луцьк. – 210 с.

Свєшников И.К.

- 1955 Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород Бобркского р-на Львовской обл. в 1955 г. // Архів Інституту археології НАН України. 1955/18 б. – Київ. – 19 с. (рукопис).

Сулик Р.

- 1995 Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів. – С. 108–111.

Толочко П.П.

- 1998 До 1100-річчя Галич // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич. – С. 4–5.

Чистовичь И.

- 1882 Очеркъ истории Западно-русской церкви. – С.-Петербургъ. – 358 с.

Шкраб'юк П.

- 2005 Монаший чин отців Василіан у національному житті України. – Львів. – 334 с.

Яковенко Н.

- 2005 Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К. – 582 с.

Akta grodzkie i ziemskie.

- 1889 Lwów. – Т. XIV. – S. 159–160.

Chverenchuk M.

- 2000 Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411). – Roma. – P. 319.

Theodorus Studita

- 1907 Epistula II. – Roma. – 685 s.

Roman BEREST

MEDIEVAL MONASTIC TRADES,
ECONOMIC EMPLOYMENTS AND PRODUCTIONS IN HALYCHYNA

An attempt to set the basic factors which stimulated forming and development of financial production in the medieval Ukrainian cloisters is made on the base of complex exploration of writing sources, results of archaeological and speleological researches. Examined materials witnessed a variety and importance of medieval monastic trades, economic employments and productions which carried out a large influence on the process of development of society.